

TORBJÖRN NILSSON & ANDREJ KOTLJARCHUK

Svenskt och finskt i mörkt sovjetiskt 1930-tal

Åren 1936–1938 utspelades tre skådeprocesser ("Moskvaprocesserna") i Sovjetunionen. Rättegångarna var offentliga och kom att bevakas och kommenteras av journalister och politiker världen över. Ledande partimän som Grigorij Zinovjev, Lev Kamenev och Nikolaj Bucharin anklagades för spioneri, terrorhandlingar eller kupplaner och dömdes och avrättades utan pardon. Också Genrich Jagoda som inledningsvis lett utrensningarna som chef för säkerhetstjänsten NKVD (senare KGB) föll offer för terrorn.

Moskvarättegångarna var dock bara en liten del av den terrorvåg som svepte genom landet åren före andra världskrigets utbrott. Miljon-tals människor drabbades. Senare års forskning har vid sidan om de omfattande politiska utrensningarna av gamla bolsjeviker, "trotskister", "högerblocket" eller "borgerliga nationalister" lyft fram etniskt grundade förföljelser.¹

Stora folkgrupper stod främst på listan över Sovjetunionens inre fiender när förföljelserna mot hela nationaliteter inleddes i juli 1937. Den första vågen av förföljelse drabbade tyskarna genom NKVD-order 00439 den 25 juli 1937. Därefter följde etniska polacker genom NKVD-

-
1. Ester Pollack, 'Moskvaprocesserna i svensk press. Rättegången som mediehandling', Anu-Mai Köll (red.), *Kommunismens ansikten. Repression, övervakning och svenska reaktioner* (Höör 2005), s. 50–84; Norman M. Naimark, *Stalin's Genocide* (Princeton 2010); Barry McLoughlin & Kevin McDermont (eds.), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union* (Basingstoke 2003).

order 00485 den 11 augusti 1937 och kineser, koreaner, iranier, rumäner, greker, letter, finländare med flera.²

Även om otaliga offer har krävts i olika politiska utrensningar, i kollektiviseringen och inledande aktioner mot skilda folkgrupper räknas dessa som de första massoperationerna mot etniska grupper.³ Terrorns offer hade knappast heller gjort sig skyldiga till det som de anklagades för, men nu ersattes dessutom de fiktiva brottsrubriceringarna med ett synsätt som klassificerade hela folkgrupper som statsfiender. Detta skedde parallellt med en utvidgad jakt på klassiska fiender som före detta tsarofficerare och kulaker samt alla tidigare oppositionella och i vid mening kriminella och utslagna.

I kampanjerna mot utläningar ingår också ett cirkulär nummer 68 från NKVD den 22 augusti 1937. Begäran om fortsatta uppehållstillstånd skulle avslås och utländska medborgare ställas inför valet att antingen bli sovjetmedborgare eller att lämna landet.⁴ Förföljelserna, både de politiska och de etniska, drabbade också den lilla grupp svenskar som bodde i landet. När de som utläningar ställdes inför valet beslutade sig många för att resa hem. Enda sättet att ta sig till Sverige var oftast med hjälp av den svenska beskickningen i Moskva och konsulatet i Leningrad (fram till 1938 då det stängdes).

I denna uppsats kartlägger vi grupper av svenskar som bodde i Sovjetunionen, med speciellt intresse för dem som löpte störst risk att gå under i Stalinterrorn. Vi närmar oss temat genom följande frågor: vad visste Utrikesdepartementet (UD) om terrorns följder för svenskarna

-
2. Bogdan Musial, 'The "Polish operation" of the NKVD. The climax of the terror against the Polish minority in the Soviet Union', *Journal of Contemporary History* 48 (2013:1), s. 98–124; Nicholas Werth, 'The mechanism of a mass crime. The Great Terror in the Soviet Union, 1937–38', Robert Gellately & Ben Kiernan (eds.), *The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical Perspective* (Cambridge 2003), s. 215–239; Matthew Kott, 'Soviet genocide in Latvia. Stalin's Great Terror (1937–38) as antecedent and other aspects of the recent historiography', *Latvijas Okupācijas Muzeja Gadagramāta* (Riga 2007), s. 42–54; Volodymyr Semystyaha & Igor Tatarinov, 'The Great Purge in Ukraine. The German operation of the NKVD (1937–38)', Cathie Carmichael & Richard C. Maguire (eds.), *The Routledge History of Genocide* (London 2015), s. 55–76.
  3. Den Ukrainafödde nu i USA verksamme historikern Oleg Khlevniuk uppger i *Stalin. New Biography of a Dictator* (Yale 2015) inbördeskrigetets döda 1917–1920 till cirka 8 miljoner – stupade, avrättade, döda av svält och sjukdomar. Svälten 1921–1922, i huvudsak orsakad av inbördeskriget, skördade ytterligare fem miljoner offer. Bara ett antal år senare följde kollektiviseringen och Stalinterrorns färd med miljoner döda.
  4. Semystyaha & Tatarinov, 'The Great Purge in Ukraine'.

runt om i det sovjetiska väldet? Vilka svenskar hade häktats, avrättats eller deporterats? På vilka sätt kunde UD bistå när svenskarna, liksom andra utländska medborgare, närmast definitionsmässigt sågs som spioner? Kunde släktingar i Sverige påverka sökandet efter försvunna svenskar? Den allt strängare sovjetiska hållningen gentemot utlänningar förbjöd samtidigt svenskar och andra som övergått till sovjetiskt medborgarskap att kontakta sin tidigare ambassad. Sådana försök kunde leda till dödsstraff för samröre med fientlig makt.

Svenskarna i Gammalsvenskby i Ukraina ligger utanför undersökningen. Om dem finns redan en del forskning.⁵ Dessa byinvånare var de enda svenskättlingar som utgjorde en samlad svensk bosättning i Sovjetunionen (Ryssland). Några av dem syns ändå i vårt material. Det rör sig då om aktiva kommunister som getts nya uppgifter i Karelen eller i andra delar av Sovjetunionen.⁶

Genom att för några av perspektiven också belysa vad som samtidigt hände med finländarna i Sovjet ges en ökad förståelse för UD:s möjligheter att agera. Grannländerna Sverige och Finland hade mycket gemensamt även vid denna tid: De var relativt små stater som slog vakt om sitt oberoende och som strävade efter förtroendefulla relationer med stormakterna. Ländernas politiska system var demokratiska och både den socialdemokratiska arbetarrörelsen och agrarerna, respektive Bondeförbundet, medverkade i olika regeringskonstellationer. Under 600 år hade länderna utgjort den västra och den östra delen av det svenska riket. Även efter 1809 fanns många likheter i fråga om nya lagar och det statliga utredningsväsendets omfattande arbeten.⁷

Likheterna till trots skulle Finland och Sverige placera sig vid var sin ändpunkt på en skala över hur olika nationella grupper drabbades av terrorn. Den finländska befolkningsgruppen drabbades oerhört hårt av utrensningarna, förvisningarna och avrättningarna. Terrorns omfattning kan illustreras av att NKVD bara under ett drygt år, mellan juli 1937 och augusti 1938, arresterade cirka 9 250 personer i Karelen. Av

---

5. Om Gammalsvenskbyborna, se Andrej Kotljarchuk, 'Ukrainasvenskar i Gulagarkipelagen', *Historisk Tidskrift* 131 (2011:1), s. 3–24.

6. Ett exempel är Sven Oskar Gunnar Blomberg, symaskinsarbetare från Husqvarna och SKP-medlem. Han sändes till Gammalsvenskby som agitator, sedan till norra Kaukasus för arbete bland svenska och finska immigranter från USA.

7. Torkel Jansson, *Rikssprängningen som kom av sig. Finsk-svenska gemenskaper efter 1809* (Stockholm 2009).

dem var en tredjedel finländare, trots att deras andel av befolkningen var bara en trettiondel. De flesta, 83 procent, sköts.⁸

Relativt sett var det bara polacker och tyskar samt koreaner i öster som åsamkades lika mycket lidande, även om offren från dessa nationaliteter var betydligt fler till antalet. Vilka faktorer spelade in när det gäller denna märkbara skillnad – att ett svenskt ursprung var mindre ödesdigert än ett finländskt? I det sammanhanget hamnar etnicitet och medborgarskap i centrum. De skilda historiska förlopp, skiftande geopolitiska förutsättningar och de olika bosättningsmönster i Sovjetunionen som påverkade svenskarnas respektive finländarnas öden diskuteras därför avslutningsvis.

Källmaterialet för huvudfrågan om svenskar i Sovjetunionen har hämtats främst från tre håll: för det första från *Utrikesdepartementets arkiv* i det svenska Riksarkivet. Här ingår material både från beskickningen i Moskva och konsulatet i dåvarande Leningrad och från UD i Stockholm.⁹ För det andra har det hämtats från ryska *Memorials databas* över terrorns offer¹⁰ och för det tredje har uppgifter hämtats i före detta *Kominterns arkiv* i Moskva (RGASPI). Här finns ett beståndregister med namn över personliga dossierer för medlemmar i SKP, Sveriges kommunistiska parti.¹¹ Därutöver har uppgifter hämtats från SKP:s så kallade kaderarkiv i *Arbetarrörelsens arkiv* i Stockholm och tidningsmaterial. Det senare är dock mycket tunt. UD var tystlåtet om de svenskar som departementet hade hjälpt att komma hem. De hemkomna uppmanades också strängt att inte berätta vad de varit

-
8. Nick Baron, *Soviet Karelia. Politics, Planning and Terror in Stalin's Russia, 1920–1939* (London 2007), s. 211.
  9. UD:s material är fördelat så att beskickningarnas och konsulatens arkiv finns i Arninge, UD:s centrala enheter i Marieberg. Det är också delvis uppsplittrat utifrån UD:s omstruktureringar och olika tidpunkter för överlämnande till Riksarkivet. Således finns delvis överlappande delar som UD Huvudarkivet 1681–1952; UD 1920 års dossiersystem 1918–1952; UD Huvudarkivet 1920–1997; UD 1920 års dossiersystem (leverans 2008).
  10. Flera centrala och regionala Memorial-databaser har använts för uppgifter om svenskar gripna av NKVD. Till exempel: 'Жертвы политического террора в СССР' (i alfabetisk ordning), <https://lists.memo.ru>; 'Жертвы политического террора в СССР' (sökning utifrån namn, födelseort och födelseår), <https://base.memo.ru>; 'Возвращенные имена' på Ryska nationella biblioteket i Leningrad med uppgifter om offer för den stalinistiska terrorn i nordvästra Ryssland, <https://viz.nlr.ru>.
  11. Inventory 275: 'Swedish Communist Party' Archives, Fond 495: The Executive Committee of the Communist International, Russian State Archives of Political History (RGASPI), Moskva.

med om. Annars riskerade de kvarvarande svenskarnas situation att försämrats, hävdade UD.¹²

Forskningen om svenskarna i Sovjetunionen är fortfarande knapphändig, trots att journalisten Kaa Eneberg för mer än tjugo år sedan publicerade den uppmärksammade boken *Tvingade till tystnad. En okänd historia om några svenska familjeöden*. Hennes pionjärinsats fortsatte med ytterligare böcker om de kommunister – främst från Norrbotten – som åren kring 1930 emigrerade till Sovjetunionen för att delta i det socialistiska samhällsbygget. De hade lockats till landet av såväl propaganda från SKP som egna drömmar om framtidssamhället.¹³

Drömmarna gick dock ganska snabbt i kras. Många åkte hem efter något år, andra var mer knutna till kommunismen och övergick till sovjetiskt medborgarskap och kapade därmed den livlina som hade kunnat bli så betydelsefull några år senare. Ytterligare andra, majoriteten, reste hem till Sverige åren 1937–1939 då UD:s ansträngningar kulminerade.

I Moskväs ögon

Sverige framstod för regimen i Kreml som en mellanstor kapitalistisk stat och låg långt ned på prioriteringslistan. Några stora tvisteämnen uppstod inte mellan länderna, även om den svenska Ålandsplanen 1938, att tillsammans med Finland befästa de neutraliserade svenskspråkiga men finländska öarna, stötte på sovjetisk patrull. Sverige och Sovjetunionen gränsade inte till varandra. Till skillnad från perioden 1945–1991 fanns också mellan dem de tre ännu självständiga baltiska staterna. I vissa sammanhang betecknade Sovjetunionen för övrigt också Finland som en baltisk stat, vilket ogillades av de finländare som stödde en nordisk orientering.

---

12. Den diplomatiska tystnadsstrategin fanns redan på 1920-talet. Beskickningen manade till exempel i februari 1925 en släkting till en efterforskad svensk att i sin korrespondens inte "vidröra politik eller andra för bolsjevikerna ömtaliga ämnen". Fig vol. 13, R-dossierer, Beskickningsarkiv Moskva, Riksarkivet (RA), Stockholm (Marieberg). Försiktighet av svensk press anbefalldes in på 1950-talet. Det framkommer bland annat i en skriftväxling mellan Rolf Sohlman och Helge Hult i maj 1955. Uppgifter som offentliggjordes ansågs kunna försämra situationen för de kvarvarande i Sovjetunionen.

13. Kaa Eneberg, *Tvingade till tystnad. En okänd historia om några svenska familjeöden* (Stockholm 2000); Kaa Eneberg, *Förnekelsens barn. Svenskarna som drog österut* (Stockholm 2003); Kaa Eneberg, *Knuts ask och Kejsaren av Karelen. Om den svenska Rysslandsfebern* (Stockholm 2007).

Återkommande angrepp i den statskontrollerade sovjetiska pressen illustrerade dock att den grundläggande hållningen även till Sverige präglades av misstänksamhet och oväntade kursändringar. Detta trots att socialdemokraterna innehade regeringsmakten och landets arbete för kollektiv säkerhet inom Nationernas Förbund (som Sovjetunionen inträdde i 1934). Den svenska neutraliteten beskrevs positivt i mitten på 1930-talet, bara för att några år senare helt dömas ut.¹⁴

På svensk sida fanns också misstänksamhet inom militär, säkerhetstjänst och hos politiker som såg med oro på kommunistfaran, särskilt i Norrbotten. På 1930-talet tilltog dessutom de hemliga förbindelserna mellan svenska SKP och funktionärer från Komintern, den kommunistiska världsorganisationen med både säte i och lydnadsförhållande till Moskva. Stockholm kom att få en viktig roll som Kominterns sambandscentral på 1930-talet och än mer under andra världskriget. Via Stockholm reste kurirer med kontanter i olika valutor, ädelstenar och guld till kommunistpartier i Europa som behövde ”guldet från Moskva” för att överleva.¹⁵

Under det självständiga Finlands första år var en säkerhetspolitisk anknytning till Polen och Baltikum aktuell.¹⁶ Både Svenska folkpartiet i Finland och Sveriges regering ogillade starkt denna östinriktade politik. Den svenska uppgiften var att dra Finland närmare Skandinavien, vilket inte var någon hemlighet för omvärlden.

Att Sveriges motiv inte var altruistiska framgår dock främst i internt material. Ett exempel framgår ur en promemoria avfattad inom UD den 20 september 1921, betecknad ”förtrolig” av en okänd skribent. I skrivelsen uppges det att Finlands främsta betydelse för Sverige var som ”buffertstat mot Ryssland”.¹⁷ Svenska UD var tveksamt till ett finsk-svenskt försvarsförbund vilket flera gånger hade tagits upp från finländskt håll. Det fanns fördelar med ett sådant förbund, men den svenska sidan ansåg att inrikespolitiska förutsättningar för det saknades.

14. Oleg Ken, Aleksandr Rupasov & Lennart Samuelson, *I stormaktspolitikens periferi. Sverige i Moskvas politik under 1930-talet* (Stockholm 2011), s. 8.

15. Wilhelm Agrell, *Stora sabotageligan. Komintern och Sovjetunionens underjordiska nätverk i Sverige* (Stockholm 2016); Morten Thing (red.), *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiska kommunistpartier 1917–1990* (Viby 2001).

16. Piotr Wawrzyniuk, *Med polska ögon. Försvarsförmåga och hotbilder kring Östersjön i polsk militärrapportering 1919–1939* (Lund 2020).

17. VPM angående Sveriges politik gentemot Finland 20.9.1921, HP volym 78, UD:s arkiv, 1902 års dossiersystem, RA, Stockholm.

Dessutom fanns risker. Finlands ställning var långt ifrån säker och Ryssland skulle, oavsett styre, senare vilja återvinna randområdena, skrev den okände UD-tjänstemannen i sin promemoria. Att Finland tidvis även var starkt beroende av Tyskland ansågs också olämpligt.

Diplomati i terrorns skugga

Våldet från statsmaktens sida var en inbyggd del av det sovjetiska systemet. Bolsjevikerna med Lenin i spetsen grep makten 1917 med vapnens hjälp. Det efterföljande inbördeskriget ledde till åtta miljoner dödsoffer – stupade och avrättade eller döda av svält och sjukdomar.¹⁸ Efter några år hade alla konkurrerande partier och rörelser förbjudits. Tvångskollektiviseringen som inleddes 1929 skördade miljoner offer. I Ukraina ledde den till en av 1900-talets värsta svältkatastrofer.¹⁹

År 1937 kan utan tvivel betecknas som ett paradoxernas år för relationerna med Sovjetunionen, för både Sverige och Finland. Å ena sidan gjorde de båda nordiska utrikesministrarna – vid olika tidpunkter – officiella besök i Moskva, de första i sitt slag. Å den andra gick det kommunistiska förtrycket in i ett nytt skede, dirigerat av Josef Stalin, i och med inledningen av ”den stora terrorn” med miljontals offer.

De svensk-sovjetiska relationerna förbättrades knappast under 1937, även om de hade färre problemområden än de finsk-sovjetiska. Förslag på en omfattande statskredit till Sovjetunionen hade nyligen mött motstånd från svenska myndigheter. För att undvika ett avslag i den svenska riksdagen drog sig Sovjetunionen ur förhandlingarna om det tilltänkta handelsavtalet.

Åren 1937–1939 har i Ken, Rupasov och Samuelsons bok, *I stormaktspolitikens periferi. Sverige i Moskvas politik under 1930-talet* (2011) döpts till ”Försök till närmanden och besvikelser”. Rubriken stämmer med våra iakttagelser, rimligen också för hela perioden 1917–1939. Som neutral ensam farkost i världspolitikens stormar fanns inte mycket annat för Sverige att göra än att försöka närma sig, även om nästan alla framstötter ledde till besvikelser – omedelbart eller med fördröjning. Som redan nämnts var Sverige inte särskilt viktigt, och den sovjetiska stormakten hade större farkoster i sikte.

---

18. Khlevniuk, *Stalin*, s. 54.

19. David Shearer & Vladimir Khaustov, *Stalin and the Lubianka. A Documentary History of the Political Police and Security Organs in the Soviet Union, 1922–1953* (New Haven 2015); Anne Applebaum, *Röd hungersnöd. Stalins krig mot Ukraina* (Stockholm 2019).

Finländaren Rudolf Holstis besök i februari 1937, som representant för agraren Kallios regering som föregick koalitionen mellan socialdemokrater, agrarer och det liberala Framstegspartiet ("rödmylleregeringen"), ägde rum före Rickard Sändlers besök i juli. Några månaders avspänning följde men sedan återupptogs den hårda kritiken i den statskontrollerade sovjetpressen. Sovjetunionen motsatte sig inte ett nordiskt block – förutsatt att ett sådant i samförstånd med Sovjet agerade mot Tyskland. Ett block som närmade sig Tyskland skulle utifrån den linjen vara direkt fientligt. Inte heller var sovjetledningen övertygad om att Sverige kunde hålla fast Finland i den neutrala utrikespolitik som landet själv företrädde.²⁰

Den svenske utrikesministern Sandler gav åtminstone uttryck för en positiv syn när han 1939 – före krigsutbrottet – utgav sina utrikespolitiska anföranden från de senaste åren. Han hävdade optimistiskt att Holstis besök i Moskva hade gett tillfredsställande resultat i "undanröjandet av inrotade missförstånd". Det var av stort värde om relationerna mellan Helsingfors och Moskva fick samma godartade karaktär som dem mellan Stockholm och Moskva, ansåg Sandler. Han hade för övrigt etablerat resandet som diplomatisk metod för Sverige. Tidigare hade UD-ledningen bara rest inom Norden eller till Nationernas Förbund. Under 1937 hann Sandler resa till Oslo, Bryssel, Haag, Köpenhamn, London, Paris, Berlin, Estland, Lettland, Litauen, Moskva, Warszawa och Finland.²¹

Omdömena om Sändlers tid som utrikesminister (1932–1939) har skiftat. Han har fått uppskattning inom det egna socialdemokratiska partiet, men kritik från traditionellt diplomatiskt håll. En elak karaktäristik ges i diplomatveteranen Gunnar Hägglöfs memoarer:

Som en Hamlet gick Sandler omkring på 1930-talets hastigt mörknande scen. Han ställde frågor och han sökte svar. Liksom Hamlet dolde han sina avsikter bakom de dunkla orden. Men visste han själv vilka hans avsikter var?²²

När Sandler flög till Moskva den 8 juli 1937 invigdes också en ny flyglinje mellan de två huvudstäderna, "Vikingaland". På resan åtföljdes utrikesministern av kabinetssekreterarna Christian Günther, senare

20. Ken, Rupasov & Samuelson, *I stormaktspolitikens periferi*, s. 168–174.

21. Rickard Sandler, *Strömväxlingar och lärdomar. Utrikespolitiska anföranden 1937–39* (Stockholm 1939), s. 16.

22. Gunnar Hägglöf, *Möte med Europa* (Stockholm 1971), s. 176.

Прибытие в Москву министра иностранных дел Швеции г-на Сандлера

8 июля в Москву прибыл с официальным визитом министр иностранных дел Швеции г-н Сандлер. Совместно с министром прибыли генеральный секретарь министерства иностранных дел г-н Гюнтер и секретарь г-н Вельфрат. Министр и сопровождающие его лица прибыли на самолете шведской воздушной компании «АБА».

На Тушинском аэродроме г-на Сандлера встретили Народный комиссар иностранных дел тов. Литвинов, зам. наркоминдела тов. Штегмкин, член президиума Московского съезда тов. Штернберг, зав. протокольным отделом НКВД тов. Барков, и, с. зав. 1-м Западным отделом НКВД тов. Николаев, врид команданта г. Москвы майор Суворов, начальник Центрального аэроклуба им. Богарева комбриг Дайч, шведская миссия в полном составе по главе с посланником Швеции в СССР бароном Юлленшерна, находившаяся в Москве группа шведских журналистов, ответственные работники НКВД и представители советской печати.

В Москву прибыла полномочный представитель СССР в Швеции тов. Коллонтай.

Перед отъездом с аэродрома тов. Литвинов осмотрел трехмоторный моноплан—рейсовый самолет «АБА», обслуживающий линию Стокгольм—Москва.

* * *

Министр иностранных дел Швеции г-н Сандлер Риккард Иоганес родился в 1884 году. Г-н Сандлер является видным деятелем и теоретиком шведской социал-демократии, а также активным участником дви-

Министр иностранных дел Швеции г. Сандлер.

жения по организации народных университетов в Швеции.

В 1912—14 г.г. Сандлер состоял редактором журнала «Тиден». Г-н Сандлер избирался с 1912 г. по 1917 г. членом нижней палаты Риксдага. С 1919 г. состоит членом верхней палаты.

В 1918 г. г-н Сандлер был назначен

статс-секретарем министерства финансов и занимал эту должность до 1920 г. С 1920 по 1925 г. он занимал посты — министра без портфеля, министра финансов и министра торговли в трех правительствах, возглавлявшихся социал-демократом Яльмаром Брантингом. С 1925 по 1926 г. г. Сандлер был премьер-министром. В 1932 г. он занял пост министра иностранных дел в социал-демократическом правительстве Хансона и состоял на этом посту до июля 1936 г. В сентябре 1936 года г. Сандлер, в качестве министра иностранных дел, вошел в состав коалиционного правительства Хансона.

На конференции по разоружению в 1932 году г-н Сандлер состоял членом шведской делегации. Был председателем ассамблеи Лиги Наций в 1934 г. при вступлении СССР в Лигу наций. В 1936 г. г-н Сандлер избран членом Совета Лиги Наций, как представитель Швеции. В декабре 1936 года он был назначен Советом Лиги Наций докладчиком по вопросу об Александреттском сандакае.

Г-н Сандлер известен научными трудами: переводом трех томов «Капитала» Карла Маркса на шведский язык, а также трудом об СССР — «Практическое осуществление социализма» (пока вышел 1-й том) и другими работами по социальным вопросам.

Г-н Сандлер проявляет большой интерес к вопросам искусства, в частности музыки, и является президентом музыкальной академии в Стокгольме.

Artikeln ger en mycket positiv bild av Rickard Sandler vid hans besök. "Прибытие в Москву министра иностранных дел Швеции господина Сандлера" (Sveriges utrikesminister Sändlers ankomst till Moskva). Källa: Pravda 9.7.1937.

utrikesminister under krigsåren, och UD-mannen Belfrage som var Sändlers sekreterare. Med var också det sovjetiska sändebudet i Stockholm, Alexandra Kollontaj.

Sandler hade bett om ett sammanträffande med Stalin, men inte fått något svar. Forskare har visat att Stalin då var sysselsatt både med uppgörandet av planer för utrensningarna, inklusive bestämda antal som skulle avrättas, och med undertecknandet av listor över dödsdömda.²³

23. Stalins direkta kontroll över terrorn ifrågasattes från 1980-talet och framåt av en del forskare. Den lokala nivån och bristen på planering fördes fram som tecken på en svag central styrning. Tolkningen har sedan försvagats påtagligt till förmån för bilden av Stalin som en energiskt arbetande och kontrollerande diktator.

I samband med utrikesministerns besök arrangerades en journalistresa. Resan hade förberetts av UD i samarbete med Kollontaj som i sin tur stod i kontakt med utrikesminister Litvinov. Hon uppgav sig ha valt ut gruppen och fått till en blandning av positiva och neutrala skribenter.²⁴ De hade – noga övervakade – rest runt till olika städer och återvänt till Moskva när Sandler landade. Att utrensningarna pågick kunde de ana eftersom kontaktpersoner som de hade haft med sig vid inresan hade försvunnit när de återkom. Under 1937 byttes också många sovjetiska diplomater ut.²⁵

Väl hemma i Sverige skrev åtminstone tre av journalisterna längre artiklar eller böcker om Sovjetunionen: den liberale publicisten Ivar Harrie, författaren Gustaf Hellström och socialdemokraten Allan Vougt, som också var ledare för journalistgruppen. Partikamraten Ivan Pauli publicerade knappt något, åtminstone inte det närmaste året.²⁶

Utlänningar = spioner

Moskvaprocesserna som ägde rum både före och efter Slanders besök uppmärksammades över hela världen. De utgjorde dock bara en liten del av förföljelserna och avrättningarna som i allmänhet ägde rum i all hemlighet – antingen av enskilda eller av stora grupper som sköts och slängdes i anonyma massgravar.

Utän att de förstod vidden av vad som hände i Sovjetunionen verkade utrikesministrarna och deras följn för att med traditionella diplomatiska metoder skapa mer avspända relationer med Moskva. Vilka resultat besöken gav är svårt att avgöra. I efterhand framträder dock de stora svårigheterna med traditionell diplomati mot tidens totalitära stater, såväl nationalsocialismens Tyskland som kommunismens Sovjetunionen. Uppgörelser och avtal kunde åsidosättas; spioneri och våldsaktioner inom andra staters territorier kunde sättas i system samtidigt som den officiella diplomatin talade om vänskap och samarbete.

24. *Aleksandra Kollontajs diplomatiska dagböcker 1930–1940*, utg. Krister Wahlbäck (Stockholm 2008); Charlotta Tornbjer, 'Det röda våldet. Svenska resenärer och den rysk-sovjetiska revolutionära kvinnan', Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria* (Lund 2005).

25. Kaj Björk, *En utskälld man. Allan Vougt och hans tid* (Stockholm 2007).

26. Om journalisternas artiklar, se Ivar Harrie, *Moskva – Köpenhamn* (Stockholm 1938); Gustaf Hellström, *Vägen till paradiset* (Stockholm 1937); Allan Vougt, *Moskva – Madrid* (Stockholm 1938).

Norden vägde lätt i Sovjetunionens utrikespolitik. Landets förhållande med Norden skulle flera gånger komma att ändra karaktär, på grund av förändrade relationer till större maktcentrum i världen – exempelvis Tyskland – och även som en följd av det inhemska förtrycket.

Den 2 juli 1937, bara dagar före det svenska besöket, hade Stalin i politbyråns namn (det ledande partiorganet) sänt ett hemligt telegram till de regionala partisekreterarna. ”Antisovjetiska element” som före detta kulaker, tidigare kriminella eller lägerfångar som återvänt skulle gripas. De mest belastade av dem skulle avrättas eller fängslas, övriga deporteras. Inom kort utgick också order om liknande aktioner mot särskilda nationella grupper, först polacker, sedan tyskar och även finnar. Här saknades individuella bedömningar. Nationella grupper som helhet ingick, liksom tsarofficerare, kulaker eller kosacker hade gjort vid tidigare tillfällen. Först efter Sovjetunionens upplösning har forskare kunnat klarlägga dödsoffrens antal under de nationella masskampanjerna.²⁷

Kampanjer mot utländska medborgare hade pågått i flera år. Nu omsattes hetsen i handling. Arbets- och uppehållstillstånd drogs tillbaka. De svenskar som behållit sitt medborgarskap fick order om att lämna landet inom några veckor. Vad hände om pengar till hemresan saknades? Om den äkta hälften och barnen var sovjetiska medborgare? Kunde också de före detta svenskarna återvända till Sverige?

Ett exempel bland många är Carl George Nilsson, född 1898 i skånska Bjuv.²⁸ Han flyttade till Malmberget i Norrbotten för att arbeta i gruvan, var medlem i SKP, gift med Astrid sedan 1929 och kom till Sovjetunionen 1935. Nilsson arbetade bland annat i en kolgruva och sedan vid vägbyggen i Uhtua i Karelen. Han förlorade arbetet på grund av sitt svenska medborgarskap. Paret, tillsammans med den åtta månader gamla dottern Assja, måste ta sig hem. Då var familjen helt barskrapad. Veckan innan avfärden i februari 1938 fick de mat och husrum på den svenska beskickningen i Moskva som även bekostade resan. Carl George som hade dålig hälsa avled i tuberkulos 1945. Hustrun Astrid överlevde mannen med nästan sextio år, hon avled 2004.

---

27. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca 2001); Stalins telegram den 2 juli 1937, se Paul R. Gregory, *Terror by Quota* (New Haven 2009), s. 137 ff.

28. C. G. Nilsson: Utvisningar från Ryssland 1924–, Rättsavdelningen, 1918–1969 R 67, UD Huvudarkivet, 1681-1952, RA, Stockholm; Enebergs samling, vol. 5, RA, Stockholm.

Carl George och Astrid Nilsson kan ses som typiska fall i fråga om personer som i forskning och berättelser regelmässigt betecknats som ”Kirunasvenskarna”, även om SKP-medlemmar och sympatisörer också utanför Norrbotten vanligen förs till gruppen. Emigrationen ägde visserligen rum några år senare än vad som var gängse, men paret Nilsson var bosatt i Malmberget, deltog i SKP:s arbete och ingick i den grupp svenskar som slog sig ner i sovjetiska Karelen där också många med finskt ursprung bodde.

Tidigare forskning har utgått ifrån att ytterst få svenskar (utöver Gammalsvenskbyborna) var kvar i landet efter bolsjevikernas maktövertagande 1917 och inbördeskriget. Nyttillskottet av Kirunasvenskar har därför blivit synonymt med svenskheten.²⁹

Om gruppen Kirunasvenskar avgränsas till personer med SKP-medlemskap eller andra tecken på sådan politisk övertygelse (flyttbidrag från Kiruna stad, inresa med den specialchartrade båten Proletarii 1933, partiskola i Sovjetunionen eller medlemskap i sovjetiska kommunistpartiet SUKP) hamnar antalet på totalt cirka 150 personer under 1920- och 1930-talen.

Säkerligen fanns fler svenskar med SKP-anknytning än så, men om många av emigranterna är uppgifterna knapphändiga. De aktiva kommunisterna tycks sällan ha känt behov av att anmäla flyttning eller sin ankomst till beskickningen eller konsulatet. Likaså reste de SKP-medlemmar som hade uppdrag för Komintern mycket diskret, ofta med täcknamn och självfallet utan kontakter med svenska myndigheter. De så kallade nationalitetsmatriklar som UD förde (beskickningen och konsulatet) innehåller därför bara en mindre del av de svenskar som beräknas ha funnits i Sovjetunionen. Fler namn fördes dock in från 1937 när terrorn inletts och många i sin nöd vände sig till UD för hjälp.³⁰

-
29. Bengt Jangfeldt skriver i sin utmärkta bok *Svenska vägar till S:t Petersburg* (Stockholm 1998) att det vid 1930-talets mitt fanns ett tjugotal svenskar kvar i Leningrad. Bland de sista att ge sig av var Alexander Tullander med hustru och son 1937 (s. 299). Det året bodde dock 25–30 svenskar (inklusive de som övergått till sovjetiskt medborgarskap) i staden. Några blev offer för Stalinterrorn inom något år. Andra kunde resa till Sverige och ett fåtal blev kvar, överlevde kriget och återkom i UD:s listor över efterforskningar på 1940- och 1950-talen.
30. Nationalitetsmatrikel 1937–1938 vol. 76, D Register och liggare, Konsulatarkiv Leningrad 1875–1939, UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem (leverans 2008), RA, Stockholm (Arninge); Nationalitetsmatrikel 1924–1938, D 1, Beskickningsarkiv Moskva 1918–1939, UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem (leverans 2008), RA, Stockholm (Arninge).

I materialet – till största delen hämtat från svenska Riksarkivet – finns cirka 650 personer (vuxna). För en del är medborgarskapet osäkert. Några är förmodligen finländska medborgare, än fler har övergått till sovjetiskt. De tillhör dock nästan alla den grupp som UD försökte att dels få information om, dels hjälpa på olika sätt.

Svenska öden

Våra studier på individnivå bygger på en omfattande genomgång av UD:s olika arkiv och skapar en ny bild av Sovjetsvenskarna. Hundratal svenskar med annan bakgrund än Kirunasvenskarnas träder fram: ättlingar till tsartidens svenskar som behållit sina svenska pass, ingenjörer som lockats till landet under 1920- och det tidiga 1930-talets sovjetiska värvningar av utländska specialister, ”Bakusvenskar” som blivit kvar sedan Nobelföretaget nationaliserats efter revolutionen och ryskfödda änkor till svenska män. Alla kan inte heller placeras in i dessa kategorier. Personerna utgör en lika bred som brokig skara av individuella öden. Kirunasvensken är inte längre typisk, men lika intressant för det.³¹

Situationen när terrorn intensifierades 1937 är av särskilt intresse. Kampanjen mot utläningar vände upp och ned på svenskarnas tillvaro. Trots den permanenta ofriheten och NKVD:s aktioner mot oppositionella och påstådda sådana var svenskarna innan dess i någon mån skyddade. De fanns mer sällan bland de tekniska specialister som ställdes inför rätta, de ingick inte i bondeklassen som drabbades av kollektiviseringens fador eller i det partifolk som rensades ut efter mordet på Kirov 1934. Därmed är det inte sagt att vardagen var riskfri, långt ifrån. Angivelser om parti- eller statsfientlig verksamhet, liksom anklagelser för sabotage när produktionen inte uppfyllde de centralt uppställda och orealistiska kvoterna, kunde drabba vem som helst.

Svenskarna tillhörde de nationaliteter vars ursprung i demokratiska länder med legala kommunistpartier gav ett visst skydd. Till dem kan

---

31. Förutom de ovannämnda nationalitetsmatriklarna finns i Riksarkivets samlingar också spridda uppgifter om kontakter med svenskar och även släktingar i Sverige. Att ange flera källor för varje person har ansetts ogörligt. Bara i särskilda fall har så skett. Huvudkälla är Riksarkivets olika volymer med uppgifter om hemvändande, väntande eller försvunna svenskar. Dessa har kompletterats med Enebergs förteckningar och med uppgifter i ryska Memorials digitala databaser samt i före detta Kominternarkivet (Fond 495: The Executive Committee of the Communist International) i RGASPI.

också Norge, Danmark, Storbritannien, Frankrike och Tjeckoslovakien räknas. Släktingar i hemländerna kunde ta upp fall av försvinnanden med sina regeringar som i sin tur vände sig till sovjetmyndigheterna. Diktaturerna hade inget intresse av att undsätta kommunister eller misstänkta sådana vars aktiviteter var förbjudna i hemlandet. Däremot kunde de begära att de utlämnades för att själva kunna bestraffa dem.³²

Nedanstående exempel är valda för att de ger en konkret uppfattning om den ovannämnda bredden och brokigheten. Svenskar som hade fötts i Ryssland av svenska föräldrar och behållit medborgarskapet fanns det ganska många av.³³

Ludmila Mari Broling föddes 1900 i dåvarande S:t Petersburg. Modern hade kommit från Sverige till Ryssland 1872. Dottern som arbetade som kontorist hade däremot aldrig bott i Sverige. Via konsulatet och UD i Stockholm erhöll hon svenskt pass 1930. I juni 1938 reste hon ”hem” till Sverige.

Georg Waldemar Engberg med svenskt påbrå föddes 1896, också i S:t Petersburg. Han arbetade som ingenjör (elektroteknik) i Charkiv, Ukraina. När han 1937 tvingades att lämna sitt arbete bad han UD om hjälp. Beskickningen ansåg det omöjligt att utverka tillstånd för honom att kvarstanna. Att i onödan rikta uppmärksamhet mot en person var riskabelt i dessa tider. Däremot gavs bidrag till hemresan. Engberg som saknade anknytning till och kunskap om Sverige reste ”hem” i december 1937. Hustrun och barnen som var sovjetiska medborgare (enligt sovjetisk lag) tilläts följa efter året därpå.

Sovjetiska medborgare med svenskt ursprung förekommer också i materialet. En stor grupp är de tidigare nämnda svenska kommunister (Kirunasvenskarna) som av lojalitet eller efter påtryckningar antog sovjetiskt medborgarskap. Här får de representeras av metallarbetaren Birger Seppälä, född 1910 i Gällivare. I juni 1932 gick färden till Petrozavodsk i Karelen och 1936 blev Seppälä sovjetisk medborgare. Han gifte sig med finskan Maire Ahokas och paret fick 1937 sonen Erkki. Hemma i Sverige begärde modern Mina 1939 att UD skulle efterforska sonen. Rykten cirkulerade att han anhållits våren 1938. Utrikesrådet Gösta

32. Semystyaha & Tatarinov, *The Great Purge in Ukraine*.

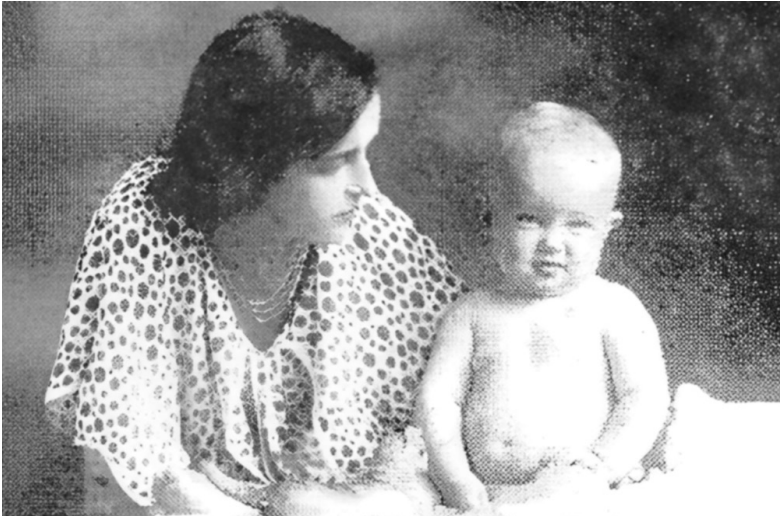
33. Broling, Engberg & Seppälä, *Efterforskningar 1.2.1935–1.9.1940*, n:o 13, Grupp A Efterforskningar vol. 14 III, Beskickningsarkiv Moskva, UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem (leverans 2008), RA, Stockholm (Arninge).

Engzell bad i ett brev beskickningschefen (ambassadören) Wilhelm Winther att för modern understryka att sovjetiska myndigheter alltid vägrade att lämna uppgifter om häktade sovjetmedborgare, som det här rörde sig om.³⁴ Efter andra världskriget förblev Seppäläs öde länge okänt. I UD:s genomgång av oklara svenska öden 1955 fanns inget nytt om honom. Brev hade returnerats, ”adressaten okänd”.³⁵ I efterhand bekräftades ryktena: Birger Seppälä hade häktats den 10 juli 1938 och arkebuserats den 14 oktober 1938 utanför Petrozavodsk.³⁶

Därutöver fanns rimligen ett okänt antal personer med svenskt ursprung som blivit ryska medborgare under tsartiden, eller sovjet-medborgare under tidigt 1920-tal. De hade sällan kontakter med vare sig UD eller anförvanter i Sverige och syns sällan i källmaterialet.

Det var inte bara arbetare som lockades till den nya sovjetstaten, även om de var i klar majoritet. Ett antal ingenjörer (cirka 40–45 i materialet) gjorde samma resa, främst under 1920-talet. Axel L. Sandels föddes i Karlskrona 1876³⁷ och blev senare huvudman för den adliga släkten Sandels. I samband med en vistelse i USA blev han 1924 amerikansk medborgare. Som teknisk specialist erbjöds han arbete vid kolgruveföretaget Kuzbassugol i Tomsk i Sibirien. Tre år senare följde arbete i Novosibirsk. När kontraktet löpte ut 1935 ville Sandels dock återvända hem till Sverige. Det svenska medborgarskapet återtog och tillsammans med hustru och ett barn i sitt andra äktenskap reste han till Sverige där han avled 1948. Axel Sandels första hustru, Tatjana Nikolajevna Kastorskaja Sandels, var född 1903 i Tomsk där Sandels sedan arbetade. Som gift med en svensk hade hon rätt till svenskt pass. Enligt sovjetiska uppgifter till UD skulle hon ha återtagit sitt sovjetiska medborgarskap 1937, av allt att döma ställd inför valet att annars tvingas lämna landet. Hon försvann under terrorn och förekommer

-
34. Engzells brev till Winther ref. i Efterforskningar 1.2.1935–1.9.1940, n:o 13, Grupp A Efterforskningar vol. 14 III, Beskickningsarkiv Moskva, UD:s arkiv, 1920 års dossier-system (leverans 2008), RA, Stockholm (Arninge).
  35. Släkten hade engagerat en advokat i sökandet efter Seppälä. Denne meddelade i brev till UD 3.5.1946 att brev till Seppälä returnerats. Birger Seppälä, n:o 13, III, Efterforskningar 1.2.1935–1.9.1940, R 18 A, UD:s arkiv, RA, Stockholm (Marieberg).
  36. Memorials databas, 'Жертвы политического террора в СССР'.
  37. Axel Sandels och Tatjana Sandels samt andra Bakusvenskar nämns på många ställen i källmaterialet. Till exempel brev av Winther till Boheman, 28.12.1938, Fif:111, Beskickningsarkiv, Moskva 1918–1939, UD:s arkiv, RA, Stockholm (Arninge) samt Medborgarskap (utresa) 1937–1940, Fig: 30 R 32A, Beskickningsarkiv Moskva, UD:s arkiv, RA, Stockholm (Arninge).

Tatjana Sandels med sonen Herbert Sandels, cirka 1935, Tomsk. Källa: I privat ägo.

flera gånger i UD-handlingar över saknade dåvarande eller tidigare svenska medborgare. Hon ska enligt senare uppgifter ha avrättats 1938.

Den föräldralöse Herbert Sandels (född 1932 i Tomsk) hamnade på barnhem. Han överlevde Stalin och jobbade som metallarbetare på stålverk i olika sovjetiska städer. Först efter Sovjetunionens fall lyckades han hitta sina svenska släktingar. Herbert dog 2014 i den ukrainska staden Dnipro. Han besökte aldrig Sverige.³⁸

Bakusvenskarna bildade en sammanhållen grupp och begreppet användes också av UD. De hade varit knutna till Nobels verksamhet och sedan blivit kvar när företaget nationaliserades. Sammanhållningen gynnades av att flera var släkt med varandra, från födseln eller efter ingifte. Främst gällde det släkten Ekstedt från Göteborg. Fritz Hjalmar Ossian Ekstedt föddes 1871 och hade kommit till Baku 1894 för arbete vid Nobels fabriker. Sonen Fritz Erhardt Ekstedt var född i Baku 1899, arbetade som filare och var gift med Sofia Ivanovna Ekstedt, född Nesterkina, också i Baku. Karl Albin Rudolf Ekstedt som föddes 1902 kan eventuellt ha varit en bror till Fritz Erhardt Ekstedt. Med hustrun

38. Telefonsamtal med Marianne Sandels 3.12.2022. Örjan Werkström, 'En svensk adelsfamiljs öden i Sovjetunionen', *Släkt och Hävd* (2001:2–3), s. 318–319.

Alexandra Vladimirovna, född Papkova 1906 i Kubanglev, Qubadllev (distriktshuvudort i Azerbajdzjan), hade han barnen Bernhard, född 1934, och Robert, född 1938.

I materialet finns också Edla Augusta Ekstedt, född Karlsson 1871 i Viborg, troligen maka till den nämnde Fritz Hjalmar Ossian Ekstedt. Hon avled 1933. Sigrid Albertine Ekstedt (1905–1929) kan ha varit dotter till paret. Änkemannen fick efter hustruns död pension från den sovjetiska staten. Han var en av få män bland de tio till tolv äldre personer som månadsvis mottog ekonomiskt bidrag av UD i Stockholm.

Samtliga medlemmar av familjen Ekstedt förlorade sina arbeten 1937. Efter omfattande brevväxling med UD i Stockholm och med beskickningen kunde hemresan ordnas i olika omgångar 1938–1939. Flera av dem var då försvagade och undernärda. Fritz Hjalmar Ossian Ekstedt togs in på Högalids sjukhus i Stockholm och senare ordnades en bostad åt honom i hemstaden Göteborg. Alla Bakusvenskar tillhörde dock inte släkten Ekstedt. Efternamn som Kjäll, Granberg och Ståhlacke förekommer också med flera vuxna vardera.

Totalt kan uppemot ett trettiotal svenskar samtidigt ha bott i Baku. Många kunde genom UD:s försorg ta sig till Sverige. Några övergick till sovjetiskt medborgarskap. Andra försvann ur sikte för UD under kriget, exempelvis Kurt Packendorff.³⁹ Han var född i Baku 1905 och fadern var chef för ett av borrhälten ett stycke från staden. Sonen blev tjänsteman vid Naftainstitutet i Moskva. I en skrivelse från det sovjetiska folkskommisariatet för inrikesfrågor förklarades 1938 att Kurt Packendorff var sovjetisk medborgare. Inga uppgifter om hans öde nådde UD efter 1939. Han ska ha arresterats 1941 och dött i häktet.

Det månatliga stödet från UD på trettio till nittio kronor som nämns ovan gick också till några, oftast ryskfödda, änkor efter svenska män. Dessa betraktades från svensk sida som medborgare och behövde därför inte inresevisum. Samtidigt kvarstod det sovjetiska medborgarskapet med dess krav på giltigt utresevisum.

Alexandra Jakovlevna Björklund, född Vladimirova, fick understöd av UD 1938–1948.⁴⁰ Orsaken till detta var hennes äktenskap med Karl

---

39. Packendorff: pm daterat 21.3.1956 angående vissa svenskar i Sovjetunionen (bygger på pm av Wachtmeister om Kirunasvenskar 1955), Efterforskningar, 1925–1949, R 18:1, UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem (leverans 2008), RA, Stockholm (Arninge).

40. Stöd till Björklund och Sundman: R-dossierer, Fig vol. 14, R 18 1933–1950, Beskickningsarkiv Moskva, UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem, RA, Stockholm (Arninge).

(Jakovlevitj) Björklund, född 1895 i Stockholm. Han hade kommit till Tsarryssland som barn och varit gift med Alexandra 1921–1936. Han behöll sitt svenska medborgarskap och valde att resa hem 1938. Mannen uppgav sig inte kunna bidra ekonomiskt till den före detta hustrun och de tre barnen som blivit kvar i Sovjetunionen, varvid UD ingrep med understöd.

Katarina Sundman, född Kulikova i Kostromaregionen 1867, bodde i Leningrad. Maken, agronomen Isak Sundman, avled 1919. Eftersom hon hade ett svenskt pass och var ovillig att släppa det fick hon order att lämna Sovjetunionen i juni 1938. Resan och ett mindre belopp betalades ut av UD. Hon saknade kunskap i svenska, hade aldrig besökt landet och hade inga egna släktingar där (de två vuxna barnen tycks ha stannat i Sovjetunionen). Hon fick därför fortsatt stöd av UD och av sociala myndigheter.

Svenskar, finländare och sovjetmedborgare

Hittills har vi följt den gängse benämningen om ”svenska” offer i Stalins Sovjetunionen. Också det begreppet bör dock kvalificeras. Här finns nyckeln till en djupare förståelse av svenskarnas öden. Två faktorer bidrog till att många som klassades som ”svenskar”, i dåtid och nutid, i själva verket var finländska eller sovjetiska medborgare.

Parallellt med att terrorns senare fas iscensattes, med hundratusentals avrättade bland folkgrupper som ansågs fiendliga till staten (polacker, tyskar, koreaner – och finländare), blev distinktionen svenskar–finländare viktig. I material från NKVD, och även i Memorials stora databas, avses med ”svensk” respektive ”finländare” lika gärna språklig och kulturell som statlig tillhörighet. Förföljelserna mot de senare riktades speciellt mot Karelen, där också många av svenskarna hade bosatt sig. Således blev finlandssvenskar å ena sidan gärna kategoriserade som ”svenskar”, vilket kan ha varit en fördel för dem. Sannolikt kan å andra sidan finska familjenamn hos kommunister och arbetare som var svenska medborgare från Norrbotten ha legat dessa i fatet.

Några exempel på Finlandsfödda med svenska namn som var registrerade som ”svenskar” hos NKVD är: Andreas Eriksson, boende i Karelen. Han avrättades den 23 september 1938; Jalmari Lindgren född 1889, boende i Murmansk. Han dömdes till fem år i arbetsläger 1940; Maria Alfredsdotter Logvina född 1900 på Åland, boende i Alma Ata. Hon arresterades den 11 november 1937; Alexandra Nuzdina född 1899

på Åland. Hon arresterades den 9 juli 1941; Aksel Stenman född 1914 i Helsingfors, boende i Karelen. Han avrättades den 7 augusti 1938 i Sandarmoch; Einar Strömsholm född 1902 i Vasa, boende i Leningrad. Han dömdes till sex år i Gulag, men dog efter kort tid den 7 augusti 1937; Irma Svanjung född 1882 i Helsingfors, boende i Leningrad. Hon avrättades den 25 oktober 1938; Sergej Svensson född 1885 i Viborg. Han avrättades den 7 april 1938.⁴¹

Här har ”svenskheten” inte hjälpt. Är hypotesen fel? Vi kan varken slå fast det ena eller det andra. Gruppen är sammanställd utifrån NKVD:s dokument, och definitionsmässigt tillhör personerna Stalintidens offer. Hur många finlandssvenskar som fanns bland de finländska offren i Karelen (som beräknats till cirka 7 000–8 000) kan vi inte avgöra. De som slapp undan, och orsaken därtill, finns inte med i källorna.

Att svenskar i materialet står som sovjetmedborgare har andra orsaker än sovjetmaktens etniska klassificeringar. Det kan ha varit naturligt både för dem som bott länge i landet och varit medborgare i Tsarrysland och för dem som sökte sig till landet för att stödja det socialistiska samhällsbygget (Kirunasvenskar) att byta medborgarskap. För de nyblivna sovjetiska medborgarna föreföll det tidigare medborgarskapet att ha förlorat sin betydelse. De anade knappast vilka följder sådana beslut skulle få.

Att bli medborgare i det nya landet hade klara fördelar. Dels var det ett sätt att manifesteras samhörighet med regimen och dess medborgare, dels kunde sociala förmåner vara knutna till medborgarskapet. Också medlemskap i det sovjetiska kommunistpartiet, SUKP, och högre positioner i staten och partiet krävde att det svenska passet ersattes med ett sovjetiskt (se Åkerman nedan). Påtryckningar bidrog säkerligen också. När kampanjen mot utlänningar tilltog dramatiskt 1937 ställdes alternativen på sin spets: bli sovjetmedborgare eller res härifrån. Och nu var sovjetiskt medborgarskap snarare en nackdel.

Den 28 juli 1937 arresterade NKVD i Leningrad Lydia Nylen, ekonomisekreterare vid en gummifabrik. Lydia var född 1890 i S:t Petersburg och hade enligt NKVD ”svensk nationalitet”. Enligt Memorials

---

41. Uppgifterna om finlandssvenskar som svenska medborgare är hämtade ur Memorials olika databaser, förutom för Lindgren som omnämns i Minnesbok om Murmansksregionen, ”Книга Памяти Мурманской области”, <https://ru.openlist.wiki> (hämtad 9.2.2023).

uppgifter var hon tidigare finländsk medborgare men hade 1936 övergått till sovjetiskt medborgarskap. Hon avrättades i Leningrad den 1 november 1938.⁴²

Att skapa klarhet om alla ”svenskars” verkliga medborgarskap är inte möjligt. Ibland uppger källorna att en viss person, eventuellt nämns födelseår och födelseort, har flyttat till Sovjetunionen. Ibland också om – och kanske när – de har återvänt. Under 1920-talet och in på 1930-talet förefaller det inte ha varit så svårt för svenskarna att få det sovjetiska medborgarskapet upphävt till förmån för det tidigare svenska. Både UD och sovjetiska myndigheter gjorde vad som krävdes, om än ofta i långsam takt. Vid 1930-talets mitt blev det dock svårare.

Den svenska beskickningen och det svenska konsulatet försökte hålla reda på såväl tidigare som nuvarande svenska medborgare. De förra kunde ju begära att få sina svenska pass åter. Att få sovjetmyndigheterna att acceptera detta blev från 1937 närmast omöjligt, i alla fall om personen var misstänkt, gripen, häktad, förvisad, sänd till läger, avrättad eller släkt med någon i dessa grupper.

Beskickningschefen i Moskva, Wilhelm Winther, skrev den 21 februari 1939 ett brev till E. Å. Åkerman, som bodde i Sverige och var bror till den försvunne ingenjören och kommunisten Per Yngve Åkerman, att han tagit upp ärendet med Grigorij Besjanov, chef för den balto-skandinaviska avdelningen i utrikeskommisariatet.⁴³ Men eftersom Åkerman numera var sovjetmedborgare befann han sig bortom svensk insyn:

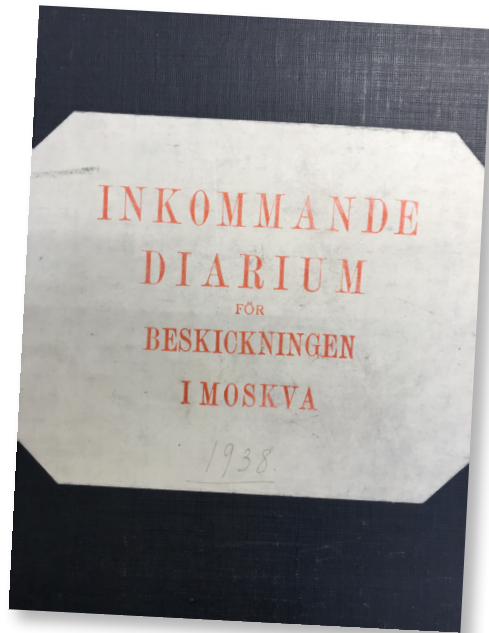
Här se myndigheterna med knappast dold ovilja på ingripanden från utländska beskicknings sida då det gäller förutvarande utlänningar, som blivit sovjetmedborgare, och regeln har under det senaste året nästan undantagslöst varit, att dylika framställningar antingen avisats rätt och slätt eller inte besvarats, och om de någon gång besvarats, har beskedet endast gått ut på, att vederbörande vore oanträffbar.⁴⁴

42. Memorials databas, 'Жертвы политического террора в СССР', <https://base.memo.ru/person/show/2757087> (hämtad 9.2.2023).

43. Grigorij Besjanov, född 1900, var en sovjetisk diplomat som arresterades den 27 maj 1939 som "trotskist" och avrättades samma år.

44. Efterforskningar 1.2.1935–1.9.1940 (Åkerman), R-dossierer vol. 13–14 III, Beskickningsarkiv Moskva, RA, Stockholm (Arninge). Memorial uppger att Per Yngve Åkerman 1937 arbetade i Archangelsk som chefsingenjör vid stadens sulfatmassfabrik. I NKVD-material beskrivs han som "svensk, född i Sverige år 1888, medlem i VKP (b), med universitetsutbildning". Åkerman arresterades den 14 december 1937, dömdes för spionage den 19 februari 1938 och avrättades samma dag i Moskva. Se, Memorial, 'Москва, расстрельные списки – Коммунарка', <http://lists.memo.ru/index15.htm> (hämtad 4.5.2022).

Uppgifter om svenskar i Sovjetunionen finns bland annat i Inkommande diarium för Beskickningen i Moskva från 1938. Omslag. Källa: Riksarkivet (Stockholm).

Cirka 45–50 svenska medborgare i källmaterialet hade blivit sovjetiska medborgare. Dessutom fanns ett drygt dussin av den äldre generation svenskar som hade inflyttat före 1917 bland det nya landets statsborgare. Här är mörkertalet stort. De som sedan länge var inlemmade i samhället behöll knappast kontakterna med svenska UD och saknades därför i olika register.

Den etniska varianten av utrensningarna försiggick i hemlighet.⁴⁵ Brotten under Stalintiden blir inte mindre drabbande om offren mer sällan än vad som tidigare ansetts var svenska medborgare när de häktades eller avrättades.⁴⁶ Däremot ger det anledning till att närmare betrakta finländarnas ställning i Sovjetunionen. Varför drabbades de så hårt av terrorn?

45. Baron, *Soviet Karelia*; Michael Gelb, 'Karelian fever. The Finnish immigrant community during Stalin's purges', *Europe-Asia Studies* 45 (1993:6); Auvo Kostiaainen, 'Genocide in Soviet Karelia. Stalin's terror and the Finns of Soviet Karelia', *SJH* 21 (1996:4); Martin, *The Affirmative Action Empire*.

46. Eneberg förtecknar "svenskar" i listor över avrättade, Gulagfångar med mera. I en del fall nämns om personen är exempelvis finländsk medborgare. Den etniska innebörden i NKVD:s och annat material observeras visserligen inte, men det hindrar inte att hennes insats överstiger vad den dittillsvarande forskningen hade åstadkommit.

Grannland – gränsländ

I Sovjetunionen fanns betydligt fler invånare med finländskt ursprung än med svenskt, dels som ett resultat av bosättningar längre bak i historien, dels efter inflyttning under sovjettiden. Den sovjetfinska befolkningen återfanns främst i Karelen och i området kring Leningrad. Den enda mer sammanhållna svenska folkgruppen, i Gammalsvenskby (Ukraina), tilläts 1929 att avresa till Sverige, men en minoritet av dem vantrivdes och återvände till Sovjetunionen.⁴⁷

Under hela mellankrigstiden återkom de sovjetiska – dittills bara verbala – angreppen på Finland. Särskilt efter Hitlers maktillträde 1933 kom den inrikespolitiska situationen med högerextremism och antikommunism att kopplas samman med säkerhetspolitik i officiella deklarationer och tidningspress. Finlands relationer med Tyskland stod i centrum för anklagelserna. Kritiken mot Finland spillde också över på Sverige och försvarade det diplomatiska umgänget med stormakten i öst.⁴⁸ Växelvis kunde ändå positiva tongångar höras, som i början av 1937 i samband med utrikesministerns besök.

Finland var under 1930-talet betydligt mer påverkat av olika former av högerextremism än Sverige. I landet fanns Lapporörelsen, Akademisk-Karelska Sällskapet (AKS), Fosterländska folkrörelsen (IKL) och mer öppet nationalsocialistiska grupper. IKL var delvis en arvtogare till Lapporörelsen som förbjöds 1932, men hade tydligare sympatier för Tyskland och en uttalad antisvenskhet på finsknationell grund. Partiet samarbetade inledningsvis med Samlingspartiet, men nådde på egen hand sitt bästa resultat i riksdagsvalet 1936 med 8,3 procent av rösterna. IKL ingick i regeringen under fortsättningskriget. De 100 000 man starka Skyddskårerna, med deras värnande av arvet från den vita segern 1918, utgjorde också en potential för högeraktivism.⁴⁹

Bland finlandssvenskarna återfanns också många anhängare av ”Tredje riket”, inte minst bland författare och intellektuella. Samtidigt agerade starka motståndare mot detta, exempelvis Eirik Hornborg, som energiskt försvarade liberala och konstitutionella värden. Anti-

47. Kotljarchuk, ’Ukrainasvenskar i Gulagarkipelagen’.

48. Wilhelm Carlgren, *Varken – Eller. Reflexioner kring Sveriges Ålandspolitik 1938–1939* (Stockholm 1977), s. 49–50.

49. Om högeraktivism i förhållande till Karelen, se Derek Fewster, *Visions of Past Glory. Nationalism and the Construction of Early Finnish History* (Helsingfors 2006); Sten Högnäs, *Kustens och skogarnas folk. Om synen på svenskt och finskt folklynn* (Stockholm 1995).

fascisterna lyckades stå emot partiföreträdares krav på samarbete mellan Svenska folkpartiet och högerextrema grupper.⁵⁰

Rädslan för spioner och fientliga grannstater blev ett huvudtema i den sovjetiska propagandan för inhemskt bruk under 1930-talet. Budskapet hade visserligen av och till spritts alltsedan 1917, men nu fick det en dominerande roll. Att den sovjetiska utvecklingen kom att bli så ödesdiger för den finskättade befolkningen kan knytas både till hemlandets historia som gränsområde och till de säkerhetspolitiska förhållanden som växte fram. Till det kom även den inre utveckling som kännetecknade Sovjetunionen på 1930-talet.⁵¹

Omkring 6 000 finländska röda tog sin tillflykt till Ryssland efter nederlagen mot den vita armén, som var förstärkt med tyska trupper, i Tammerfors och Helsingfors våren 1918. Många återvände så småningom till hemlandet, men de övriga kom att utgöra en betydande del av det finländska kommunistpartiet i exil. Även om partiet skulle komma att leda den underjordiska kommunistiska verksamheten i Finland fick det också inflytande i Karelen där en stor del av de röda flyktingarna slagit sig ned.⁵²

Vid sidan av FKP verkade den karelska avdelningen av det sovjetiska kommunistpartiet. Att finländarna fick inflytande också i detta berodde inte enbart på röda gardets exilsoldater. Cirka 15 000 finländare tog sig över gränsen till Sovjetunionen (Karelen) på 1920- och 1930-talen, för kortare eller längre vistelser. Bristen på arbete i Finland och löftena om socialism i öst samverkade som orsak till inflyttningen. Åren kring 1930 då depressionen drabbade väst behövde Sovjet utbildad arbetskraft. Uppemot 6 000 finska amerikaemigranter kom då till Sovjetunionen, av cirka 20 000 sovjetutvandrare från Kanada och USA som helhet. En del av dem som rekryterades hade troligen svensk bakgrund, om än finska som modersmål, eller också var de tvåspråkiga. Liksom i fallet med Kirunasvenskarna hade kommunistiska organisatörer en viktig roll i värvningarna.⁵³

50. Anna Lena Bengelsdorff, *Eirik Hornborg. Orädd sanningssägare och rättsskämpe* (Helsingfors 2012).

51. Om den ”kapitalistiska inringningen”, se James Harris, ’Encircled by enemies. Stalin’s perceptions of the capitalist world, 1918–1941’, *Journal of Strategic Studies* 30 (2007:3).

52. Om FKP i Karelen, se Auvo Kostiaainen, ’Genocide in Soviet Karelia’, Gelb, ’Karelian fever’.

53. Alexey Golubev & Irina Takala, *The Search for a Socialist El Dorado. Finnish Immigration to Soviet Karelia from the United States and Canada in the 1930s* (East Lansing 2014).

År 1935 levde ungefär 15 000 finländare i Karelen (samt flera tusen illegalt) och utgjorde ungefär hälften av alla finländare i Sovjetunionen. Finländarna behärskade genom sin tradition och utbildning parti- och statsapparaten i Karelen. Deras andel av republikens befolkning var däremot blygsam (3,2 procent). Mer än tio gånger fler var karelarna som, trots ett äldre finskt ursprung och ett språk som liknade finskan, ändå utgjorde en separat etnisk grupp.

Ingermanländarna bör också nämnas. De bodde söder om Leningrad längs Finska viken, och uppgick 1926 till 135 000 invånare. De flesta fanns i Leningradområdet. Ingermanland ingick i det svenska riket 1611–1718, under stormaktstiden, vilket lade grunden till kolonisation av området via ditflyttade finstalande, så småningom assimilerade i samhället. De var lutheraner och kom att utgöra en stor del av de folkomflyttningar till Finland som skedde under och efter vinterkriget och fortsättningskriget. En del kom också till Sverige.⁵⁴

Karelen var på många sätt ett nybyggarland. Många olika nationaliteter fanns representerade bland den autonoma republikens 469 000 invånare. Förutom finländarna levde här amerikaner och kanadensare, svenskar, danskar och norrmän samt tyskar, tjecker, britter och kineser. Utifrån vad som hade berättats om ”löftets land” blev många av emigranterna besvikna. Särskilt de amerikanska arbetarna förfärades över den dåliga hygien, de eländiga bostäderna och över livsmedel som var långt sämre än de var vana vid hemifrån. Många återvände därför hem inom något år.⁵⁵

Finländarna i Karelen gynnades av den nationalitetspolitik som präglade den unga sovjetstaten. Begreppet *korenizatsija* innebar att den storryska chauvinismen förklarades som ett hot. Liksom andra minoritetsfolk skulle finländarna kunna ha egna tidningar, förlag, skolor, radiostationer, kyrkor och teatrar. Ett finskt pedagogiskt institut öppnades i Petrozavodsk i början av 1930-talet.⁵⁶

Språket var nyckeln till positionen i samhället. Lönerna för de finska invandrarna följde en tregradig skala: 1) Amerikafinnar, 2) ”Natio-

54. Om finländarna och befolkningen i Ingermanland, se Otto J. Pohl, *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949* (Westport 1999); Terry Martin, ”The origins of Soviet ethnic cleansing”, *Journal of Modern History* 70 (1998:4), s. 813–861.

55. Om Karelen som ”löftets land” och ”karelsk feber”, se Golubev & Takala, *The Search for a Socialist El Dorado*.

56. Om nationalitetspolitiken på 1920- och 1930-talen, se Martin, *The Affirmative Action Empire*, s. 311–343.

nella arbetare” (finskspråkiga), 3) Finländare utan kunskaper i finska, vilket i vissa fall kan ha betytt finlandssvenskar. Ryssar och karelare hörde också till den kategorin, medan invandrade svenskar och andra rekryterade utländska grupper vanligen placerades i den högsta lönekategorin.⁵⁷

Stalinismens 1930-tal – Karelen ödestid

Att finländarna både stod i ledningen för Karelen och var lönemässigt gynnade kunde säkerligen orsaka missnöje bland karelarna och de många inflyttade ryssar som sakta förändrade befolkningsfördelningen. Den kareliska autonoma socialistiska republiken som inrättades 1923 var den enda i Sovjetunionen som styrdes av utlänningar. Karelen autonom ställning började emellertid att undergrävas redan 1927. Träindustrin som svarade för cirka två tredjedelar av Karelen inkomster drogs in till den centrala maktapparaten i en klassisk dragkamp mellan centralmakt och regionala krafter. Karelen ledning med Edvard Gylling och Kustaa Rovio i spetsen motsatte sig centraliseringen, men hade inte mycket att sätta emot sovjetssystemets storskaliga uppbyggnad.⁵⁸

Gylling (1881–1938) var finlandssvensk, men tvåspråkig, och en av de få intellektuella som hade sökt sig till arbetarrörelsen. Under inbördeskriget var han finanskommissarie (minister) i den röda regeringen, även om han hade varit tveksam till det revolutionära upproret. Efteråt flydde han till Sverige där han tillbringade ett par år i största hemlighet. För FKP:s räkning gjorde han upp planer för nya krigsoperationer mot det vita Finland, planer som dock stannade på papperet. På inbjudan av Lenin flyttade han till Karelen för att bygga upp den arbetarkommun som föregick själva republiken. Inflyttning av finskspråkiga grupper var ett viktigt led i arbetet. Trots Gyllings milda framtoning styrdes också Karelen, med honom som regeringschef, med säkerhetspolis och arresteringar.⁵⁹

57. Om kareliska löner, se Markku Kangaspuro, 'The Soviet depression and Finnish immigrants in Soviet Karelia', Ronald Harpelle et al. (eds.), *Karelian Exodus. Finnish Communities in North America and Soviet Karelia during the Depression Era*, Special Issue of the *Journal of Finnish Studies* 8 (2004:1), s. 137 f.

58. Kangaspuro, 'The Soviet depression and Finnish immigrants in Soviet Karelia'.

59. Timo Vihavainen, 'Framing the Finnish experience in the Soviet Union. Comparing Finnish and North American Finns', Harpelle et al. (eds.), *Karelian Exodus*, s. 141–151.

Stalins misstänksamhet mot vad han såg som borgerlig nationalism eller chauvinism fick fritt spelrum under 1930-talet. Hotet mot sovjetstaten ansågs vara de nationaliteter som tidigare hade gynnats. Vid kommunistpartiets plenum i december 1933 hävdades att borgerliga krafter i Karelen, allierade med ”det fascistiska Finland”, ville annektera Karelen för att skapa ett ”Stor-Finland”. Gylling spjärnade emot men föll offer för utrensningarna redan i januari 1935 då också hans närmaste man, partichefen Kuusta Rovio, avsattes. Båda avrättades 1938. Då hade alla finskspråkiga publikationer och andra nationella institutioner lagts ned.⁶⁰

Alexej Golubjev och Irina Takala har betonat den nyckelroll geografisk belägenhet och den lokala befolkningens etniska sammansättning hade för de nationella operationernas utveckling.⁶¹ Som också vi har noterat avgjordes karaktären av operationen i Karelen av närheten till Finland och betydelsen av de finländska immigranterna i den kareliska autonoma republiken. Finländarna, med sin andel på 3 procent av invånarna i sovjetiska Karelen, svarade för 41 procent av alla offer för terrorn i republiken.⁶²

Begreppet ”finsk” definierades av myndigheterna som etnicitet. NKVD i Karelen rensade skoningslöst ut personer med finskt ursprung som kommit till Sovjetunionen från Finland, Sverige, Norge, USA och Kanada samt finländare som var födda i dessa länder men som vuxit upp i Sovjetunionen.

Rimligen beror dessa missvisande klassificeringar på det sovjetiska nationalitetsbegrepp som tillämpades. Nationalitet (*natsionalnost*) har i ryskan betydelsen etnicitet, inte medborgarskap (*grazhdanstvo*). I *Den stora Sovjetencyklopedin* (1939) definieras nationalitet som ”en persons tillhörighet till en särskild nation”.⁶³ Nation i sin tur definieras i linje med Stalins hållning som en historiskt etablerad och stabil gemenskap, baserad främst på gemensamhet i språk och nationalkaraktär, inte på statsgränser och politiskt medborgarskap. I *Sovjetencyklopedin* följs samma linje och i den påpekas att även om nationalitet ibland

60. Om slutet för det finska Karelen, se Baron, *Soviet Karelia*, s. 204–223.

61. Golubev & Takala, *The Search for a Socialist El Dorado*, s. 121.

62. Irina Takala, ’Bolsjoj terror v Karelii’, *Nordic and Baltic Studies Review* 25 (2018:3), s. 143–207, <https://nbsr.petrus.ru/journal/article.php?id=1066> (hämtad 4.5.2021).

63. ’Natsionalnost’, *Bolsjaja Sovetskaja Enciklopedia* 41, ed. Otto Shmidt (Moskva 1939), s. 372–373.

används i betydelsen av medborgarskap rör det sig då främst om internationella lagar.⁶⁴

Olyckligtvis innehåller därför Memorials databas över den stora terrorns offer felaktiga uppgifter om medborgarskap för finländare och svenskar. Många finskspråkiga emigranter från norra Sverige anges som ”finnar”, medan en del finlandssvenskar räknas som ”svenskar”. Samma anmärkning kan riktas mot många vittnesmål av terrorns överlevare i vilka ryska författare beskriver sina möten med ”svenskar” och ”finnar”. Förhoppningsvis kan det nya projektet Finländare i Ryssland 1917–1964 skapa klarhet kring hur det sovjetiska nationalitetsbegreppet påverkade klassificeringen av medborgare.⁶⁵

I den händelseutveckling som präglade stalinismens 1930-tal betydde försämrade ställning för en nationalitet inte bara sämre villkor och kanske diskriminering. Den innebar att tusentals människor fängslades, deporterades, skickades till fångläger eller avrättades. På nästan alla punkter var situationen för Sverige och svenskarna mindre ödesdiger, men trots detta var det många som avrättades, försvann eller kom tillbaka till Sverige fysiskt eller psykiskt nedbrutna. Som helhet var flytten till Sovjetunionen också för svenskarna en tragedi. Att andra etniska grupper råkade än värre ut förminskar inte på något sätt tragedins konsekvenser.

Liv och död i vågskålen

Vår studie spänner över såväl storpolitik som individuella öden, vilket också speglar vad vi anser att historieämnet bör handla om. Sovjetiska myndigheter möter svenskar med i många fall rädda och illa medfarna individer i vågskålen. Ett viktigt resultat är att gruppen sovjetsvenskar framstår som betydligt bredare än vad tidigare forskning har angett. De mest kända, Kirunasvenskarna som kring 1930 reste till Sovjetunionen för att delta i det socialistiska uppbygget, utgör inte materialets flertal. Den kommunistiske arbetaren från Norrbotten var inte typisk, men

---

64. 'Natsija', *Bolsjaja Sovetskaja Enciklopedia* 41, ed. Otto Shmidt (Moskva 1939), s. 372–373. Sovjetencyklopedin använde Stalins definition som formuleras i hans uppsats 'Marxismen och den nationella och koloniala frågan' som först publicerades 1913.

65. Finländare i Ryssland 1917–1964 är ett femårigt forskningsprojekt på Riksarkivet i Helsingfors, påbörjat i september 2020. Man vill skapa en interaktiv databas om finländare som vistats i Ryssland från oktoberrevolutionen 1917 till 1964. Se <https://arkisto.fi/sv/riksarkivet-2/projekt-2/finl%C3%A4ndare-i-ryssland-19171964>.

likväl betydelsefull. Vid sidan av denne framträder i UD:s material i svenska Riksarkivet ättlingar till inflyttare under tsartiden som behållit sina svenska pass, tekniker som värvats under 1920-talet, svenskar som stannat i Baku efter nationaliseringen av Nobelföretaget och ryskfödda änkor till svenska män.

En särskild, och växande, grupp utgörs av svenskar som övergått till sovjetiskt medborgarskap. Inte minst bland Kirunasvenskarna förekom ett sådant politiskt motiverat nationsbyte. Dessa övergångar, ofta gjorda av lojalitet med sovjetsystemet, får sedan tragiska konsekvenser under Stalinterrorns eskalering 1937–1938. Då tvingades de allra flesta utläningar att välja – lämna landet, eller bli sovjetmedborgare. När repressalierna var som hårdast var de svenska sovjetmedborgarna helt utlämnade åt regimen. Före detta svenskar – liksom andra nationaliteter – tilläts från 1937 inte ta kontakt med ”sina” ambassader.

Medborgarskap och etnicitet sammanvävdes i de sovjetiska säkerhetsorganen och i andra myndigheter. När olika nationaliteter – tyskar, polacker, koreaner, iranier, greker, finländare med flera – pekades ut som statsfiender hamnade norrbottningar med finska som modersmål och med finska namn i farozonen, oavsett om de var svenska eller finländska medborgare. Eventuellt kan ändå finlandssvenskar ha haft större chanser att överleva.

För att förstå varför de svenska offren för terrorn inte blev så många som de kunde ha blivit jämför vi med hur finländarna drabbades. Länderna hade mycket gemensamt men utifrån terrorns perspektiv var skillnaderna stora. Finland gränsade till Sovjetunionen. De högerextrema strömningar som fanns i landet var ett permanent inslag i sovjetiska medieangrepp. Den finländska befolkningen var koncentrerad till Karelen (cirka 15 000 personer). En del hade kommit under slutfasen av det finska inbördeskriget 1918 och från bolsjevikernas Ryssland upprättat Finlands kommunistiska parti. Några av dem fick höga positioner i Karelen, och lönemässigt gynnades finländarna. Också i Komintern fanns flera framträdande finländska namn. Allt detta kom att bli avgörande för finländarnas öden – faktorer som alla saknades för sovjetsvenskarna.

Svenska UD förde bok över de svenskar, medborgare och före detta sådana, som fanns i Sovjetunionen. Emellertid saknas de flesta Kirunasvenskar i nationalitetsmatriklarna. En del lämnade Sverige utan att meddela sina hemkommuner och i Sovjetunionen tog de inte kontakt

med hemlandets myndigheter. Först i ett sent skede kunde brev och andra upplysningar om svenskar i nöd nå beskickningen och konsulatet. Likaså inkom med tiden allt fler böner om efterforskning av försvunna svenskar från släktingar i hemlandet. En del kunde så småningom resa hem. Andra försvann, men in på 1950-, 1960- och 1970-talen fortsatte sökandet efter enskilda individer i den brokiga skara av svenskar som på olika sätt kom att bosätta sig i Ryssland, senare Sovjetunionen, med många tragiska öden som följd.⁶⁶

---

66. Texten härrör från författarnas av Östersjöstiftelsen finansierade projekt vid Södertörns högskola, Swedes, Emotions and Moral Diplomacy in the Great Terror. Foreign Office's Rescue Operation in the Soviet Union 1937–38. Mer djupgående studier av UD:s konkreta räddningsarbete för svenskarna i Sovjetunionen står nu på tur.